

עוני בין דיסציפלינות: תרומתה של הסוציולוגיה לחקר העוני

חיה שטייר*

תקציר. המאמר סוקר גישות שונות לחקר העוני, אגב הדגשת תרומתה הייחודית של הסוציולוגיה לדיון בסוגיית העוני בחברה. מחקרים רבים, במיוחד אלה הבאים מהכיוון הכלכלי, מתמקדים במדידת העוני (בעיקר באמצעות הכנסות יחסיות), כדי לזהות את האוכלוסייה הענייה ולהציע דרכי טיפול בה. מאמץ מחקרי נרחב מושקע באיתור גורמי הסיכון לעוני ובהגדרת תפקידה של המדינה בהיחלצות מן העוני. לטענתי, תרומתה הייחודית של הסוציולוגיה לחקר העוני נובעת מהניסיון להבין את ההקשר החברתי שעניים חיים בתוכו, ובמיוחד מן ההתמקדות בשאלה אם העניים שונים באופן איכותי משאר חברי החברה. בהקשר זה נסקרות שתי גישות סוציולוגיות מרכזיות – הגישה העוסקת ב"תרבות העוני" והגישה העוסקת בצמיחת ה"underclass והאקולוגיה של העוני. גישות אלה בוחנות את העוני בתוך הקשר חברתי רחב יותר ומדגישות את ייחודיותם של העניים לעומת שאר החברה. נסקרת חשיבותה של הריכוזיות הגאוגרפית של העניים ושל בידודם החברתי, המוליך להינתקות של תושבי האזורים מוכי העוני ממשאבים חברתיים וכלכליים ומרשתות חברתיות של המעמד הבינוני. הינתקות זו מגבירה את סיכויי הצמיחה של בעיות חברתיות הקשורות בעוני – פשע, תחלואה, אבטלה ועוד. לנוכח גישות אלה נדון גם ההקשר הישראלי הייחודי, ועולה השאלה עד כמה יכולות גישות אלה להסביר את צמיחתם של מוקדי העוני בישראל.

סוגיית העוני תופסת מקום נכבד במחקר החברתי בדיסציפלינות שונות – סוציולוגיה, כלכלה ומדיניות ציבורית. כל תחום ידע מביא עמו לשדה המחקר את הנחותיו התאורטיות, את השאלות הנובעות מהתאוריה ואת כלי המחקר הייחודיים לו. אומנם קיימת תפיסה כללית הרואה את העוני כ"בעיה חברתית", אך התחומים השונים מדגישים היבטים שונים של העוני כחשובים וכראויים למחקר או לטיפול. במאמר זה אנסה לבחון אם הסוציולוגיה מעלה תרומה ייחודית לחקר העוני ולדרכי הטיפול בסוגיית העוני בחברה, ואעמיד את הגישה הרווחת כיום בסוציולוגיה אל מול נקודת הראות הכלכלית.

בשלושים השנים האחרונות נערכים בכל העולם מחקרים רבים העוסקים בסוגיית העוני, ורובם קשורים לתכנון מדיניות לצמצום העוני (McFate, Smeeding & Rainwater, 1999; OECD, 2001). חלק מהמחקרים מתמקדים במדידת העוני בתוך מדינה מסוימת,

* החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה והחוג ללימודי עבודה, אוניברסיטת תל-אביב

כדי לעמוד על היקף העוני ולזהות את הקבוצות הנמצאות בסיכון לעוני ואת הגורמים הקשורים בו. מחקרים אלה נערכים בעיקר במדינות המפותחות, ובכלל זה ישראל (פלוג וקסיר-קלינר, 2001; Mayer, 1999; Danziger & Weinberg, 1994). כיוון אחר של המחקר מתמקד בהשוואות בינלאומיות בין שיעורי העוני במדינות השונות, בעיקר במדינות מפותחות פחות, וגם זאת במטרה לזהות תהליכים מקרו-כלכליים וחברתיים, הקשורים בשיעורי עוני גבוהים או נמוכים ברמת המדינה (OECD, 2002). אלה וגם אלה הם בעיקרם מחקרים בעלי מְכוּוֹנוֹת כלכלית (אם כי חלק גדול מהם נערך על-ידי סוציולוגים), ועל כך ארחיב את הדיבור בהמשך.

באופן כללי, עוני הוא מושג הקשור למצב כלכלי: יש המגדירים עוני כמצב של מחסור (יהסי או מוחלט), מצב שיש בו פחות משאבים לרכישת מזון, ביגוד, או שירותים שונים, כגון חינוך, שירותי בריאות ועוד. אחרים מדגישים את ההיבט הרחב יותר של העוני – את היותו גם מצב של היעדר משאבים לבניית העתיד, מצב המעצב את סיכויי החיים של פרטים ושל צאצאיהם ומשפיע על ההזדמנויות לחיות חיים "נורמליים": על הזדמנויות לרכישת השכלה נאותה (Brooks-Gunn, Duncan & Alber, 1997; Jencks & Mayer, 1990; Stier & Tienda, 2001), על היכולת להקים משפחה (Wilson, 1987) או על תוחלת החיים ועל האפשרות לחיות חיים בריאים (Morenoff, 2003). בלי תלות בגישה שהם באים ממנה ובשאלות המחקר שבהן הם מתמקדים, ישנה במחקרים הסכמה כללית שעוני הוא בעיה חברתית ואף בעיה של החברה. כלומר, קיימת הכרה בכך שהמדינה, רשויות הרווחה, ארגונים בינלאומיים (כאשר מדובר בעוני של מדינות במבט השוואתי) או כל גורם אחר, צריכים לפתור את בעיית העוני ואת בעיית העניים. הדיסציפלינות השונות והחוקרים השונים חלוקים בדבר הסיבות לעוני או הדרכים להתמודד אתו, אך בין אם התפיסה מעמידה את החברה כאחראית העיקרית למצבם של העניים ובין אם מדובר בתפיסה הרואה את העניים כאחראים למצבם, עדיין קיימת הסכמה שהמדינה, בעיקר באמצעות רשויות הרווחה והעבודה, צריכה להתמודד עם התופעה ועם השלכותיה.

מרבית המחקרים הדנים בעוני מתמקדים בשלוש סוגיות מרכזיות:

1. מי הם העניים?
2. מדוע הם עניים? כלומר, מהן הסיבות שגורמות לעוני.
3. האם וכיצד אפשר להיחלץ מעוני? כלומר, מהי המדיניות המתאימה ל"פתרון" בעיית העוני.

סוגיית זיהוי העניים היא מרכזית מאוד במחקר העוני, מכיוון שיש לה השפעה מכרעת על מציאת פתרונות לצמצום העוני או להיחלצות ממצב זה. אך אין הסכמה לגבי מדידת העוני וזיהוי העניים – סוגיה מורכבת ובעייתית ביותר מלכתחילה. זיהוי העניים הוא סוגיה הנחקרת על-ידי כלכלנים וסוציולוגים גם יחד, אך קיים הבדל מהותי בין שתי הדיסציפלינות בעצם התפיסה של מושג העוני. בהיבט הכלכלי, עוני הוא צורה קיצונית של אי-שוויון. העניים הם אלה הנמצאים בתחתית הסולם הכלכלי, הם בעלי ההכנסות הנמוכות ביותר בחברה. כתוצאה מכך התפתחה שיטה של זיהוי ואיתור העניים, המבוססת על רמת ההכנסות. השיטה המקובלת במרבית המדינות כיום (וישראל בכלל זה) היא "הגישה היחסית", המגדירה את העניים על-פי מיקומם היחסי בסולם ההכנסות. גישה זו תופסת את העוני כתופעה של מרחק וקיפוח יחסי. במונחים יחסיים, פרטים ומשפחות ייתפסו כעניים

כאשר מצבם נחות במידה משמעותית בהשוואה למצבם של יחידים ומשפחות אחרות באותה החברה. מכאן, שהעוני הוא מושג המשתנה ביחס למקום ולזמן. בישראל, לדוגמה, העוני מוגדר כ"תופעה של מצוקה יחסית, שיש להעריכה בזיקה לרמת החיים הטיפוסית לחברה: משפחה נחשבת ענייה לא כאשר אין ביכולתה לרכוש סל מוצרים בסיסי כלשהו הדרוש לקיומה, אלא כאשר תנאי חייה ירודים במידה ניכרת מתנאי החיים האופייניים לחברה כולה." (המוסד לביטוח לאומי, 1998, ע' 39). בהתאם לגישה זו, אפשר לאתר קבוצת עניים בכל חברה – אלה המשתייכים לקבוצה הנמצאת בתחתית הסולם הכלכלי (בהנחה שבכל חברה מתקיימת רמה כלשהי של אי-שוויון כלכלי). רמת החיים הטיפוסית לחברה נמדדת על-ידי ההכנסה הפנויה החציונית, בהתאם אליה נקבע "קו העוני", וכל מי שהכנסתו נמוכה מן הקו הזה נחשב כעני. בשיטה זו העניים מוגדרים כאותה הקבוצה שהכנסתה נופלת מ-50% מההכנסה החציונית.¹

הגישה המוחלטת, לעומת זאת, מתייחסת לעוני כבעיה של מינימום לקיום. בבסיס גישה זו מונחת ההנחה שאפשר לקבוע קנה-מידה קבוע ומוחלט לגבי מינימום של משאבים חומריים ואחרים, החייבים לעמוד לרשותו של הפרט. חוסר היכולת להשיג מינימום זה מוגדר כעוני. במונחים אלה, קו העוני מפריד בין כלל החברה לבין מי שחסר לו המינימום הדרוש לסיפוק צרכים בסיסיים לקיום אנושי. גישה זו מובילה לתפיסה שאפשר להתגבר על תופעת העוני באמצעות הספקת המינימום הנקבע לאלה החסרים אותו.

למרות ההבחנה בין שתי הגישות, המרחק ביניהן בפועל אינו גדול כל-כך: בבסיס הגישה המוחלטת קיימת מידה רבה של יחסיות, בהתאם להקשר החברתי והתקופתי, וגם הגישה היחסית מושפעת מן התפיסות הרווחות לגבי הנחוצות לקיום המינימלי. שיטות זיהוי אלה, המבוססות כאמור על רמת ההכנסות, זכו לביקורות לא מעטות מצדם של סוציולוגים ואנשי מדיניות וגם מצדם של כלכלנים העוסקים בתחום. עיקר הביקורת כוון נגד השימוש בהכנסה כמדד יחיד לקביעת העוני, וכיום נעשה מאמץ להגדיר את העוני מעבר להיבט הכלכלי הצר של הכנסות, מתוך תפיסה שהעניים הם אלה הסובלים מן החסר היחסי הרב ביותר במשאבים (ולאו דווקא בהכנסות). לכן הועלו כמה הצעות לעידון ולשכלול של המדידה, כך שתכלול גם מדדים שונים של רווחת חיים מעבר להכנסה, כגון תנאי מגורים, מדדי בריאות והשכלה (Sen, 2000; Bourguignon & Chakravarti, 2003). עם זאת, באופן רשמי עדיין לא אומץ מדד חליפי לעוני.

השיטה הכלכלית לזיהוי העוני, הנהוגה כיום, יכולה לשפוך אור על הקבוצה החלשה ביותר מבחינה כלכלית, ומחקרים רבים, כולל כאלה שנערכו בישראל, אכן ניסו לתאר את האוכלוסייה הזאת, להבין את הגורמים שיצרו את מצבה ולתכנן מדיניות שתסייע לעניים להיחלץ ממצבם (לדוגמה, ראו: פלוג וקסיר-קלינר, 2001; Ellwood, 1988; Stier & Lewin, 2002). מכיוון שמדידת העוני נעשית על-פי מדדים כלכליים ומתמקדת בעיקר ברמת ההכנסות, הסיבות העיקריות שהועלו להסברת העוני קשורות לגורמים היצורים רמת הכנסות נמוכה. הדגש מושם במיוחד בפעילות כלכלית ובאי-השתתפות בכוח העבודה, כגורם מרכזי למצבן הכלכלי הדחוק של המשפחות העניות. נוסף על כך מצוינים גורמים

1. נוסף על כך, נלקח בחשבון גודל המשפחה מתוך הנחה שכל תוספת של נפש אחת למשפחה אינה מגדילה את הצרכים באופן שווה, אלא בשיעור הולך וקטן. לפיכך נעשה תקנון המביא בחשבון את מספר הנפשות במשפחה (המוסד לביטוח לאומי, 1998, ע' 41).

ברמת הפרט וברמה המבנית-מוסדית, המשפיעים בעיקר על ההודמנויות התעסוקתיות של פרטים: רמת הכישורים (או היעדר הכישורים) של העובדים, המביאה עמה רמות שכר נמוכות, אי-יציבות תעסוקתית, רמה מוגבלת של הודמנויות תעסוקתיות (הן בשל מגבלות מבניות והן בשל מגבלות כישורים), היעדר מפרנסים במשק הבית (כמו במקרה של משפחות חד-הוריות) וכדומה (פלוג וקסיר-קלינר, 2001; Lewin, Stier & Caspi-Dror, 2003). ההתמקדות בהגדרות הכלכליות של העוני ואיתור הסיבות הקשורות למצב הכלכלי הקשה משפיעים על מדיניות ההתמודדות עם העוני. מדיניות זו מושתתת על תמיכה כלכלית במשפחות באמצעות מערכת הרווחה, על-ידי מתן קצבות שונות ועידוד התעסוקה (Kenworthy, 1999; Robins & Michalopoulos, 2001).

הדיון בעניים נעשה מתוך הכרה בכך שהעוני אינו רק מצב שבו "אנשים רעבים" ברגע נתון, אלא מצב שיש לו השלכות גם על אחרים בחברה (לעתים נדמה כי עיקר הדאגה היא להשלכותיו של העוני על החברה הרחבה, בבחינת "כמה עולה לנו העוני הזה"). אם העוני נמדד בכסף, אזי הפתרון הוא העברת כסף לעניים כדי לחלץ אותם ממצוקותיהם. דבר זה משפיע, כמובן, על תקציבי המדינה, כאשר העול מוטל על האוכלוסייה העובדת. אך העוני נתפס כבעיה חברתית גם בשל ההשלכות שיש לו על האוכלוסייה הענייה עצמה: מחסור וקיפוח נתפסים כקשורים למעורבות בפעילות בלתי-חוקית, להתנהגות המוגדרת כ"סוטה" או לא-נורמטיבית, ולהתנהגות הפוגעת בעניים עצמם, בילדיהם ובסביבתם הקרובה. העוני מעורר חששות בעיקר בשל השלכותיו לטווח ארוך: כאשר העוני מועבר מדור לדור, ילדים הנולדים בתנאי מחסור ועוני זוכים בהודמנויות חיים מוגבלות, סיכוייהם להשתלב בחברה (במערכת החינוך ובשוק העבודה) נמוכים משל ילדים אחרים, והם מהווים למעשה קבוצת סיכון לתלות מתמשכת במוסדות המדינה.

הגדרת העוני כבעיה חברתית

עד כאן אין הבדל מהותי, למעשה, בין הנושאים המעניינים את הכלכלן ואת הסוציולוג. מחקרים רבים, שנערכים על-ידי סוציולוגים וגם על-ידי כלכלנים, יוצאים מנקודת ראות זו של עוני כמצב קיצוני של אי-שוויון (Danziger & Gottschalk, 1995). אין לזלזל בגישה זו, אשר תורמת רבות להבנת מצבי אי-שוויון קיצוניים: חשוב מאוד לדעת מי הן הקבוצות החלשות באוכלוסייה; חשוב לדעת איזה אחוז מהקשישים תלוי לחלוטין בקצבות הרווחה ואם אלה יכולות להבטיח לקשיש קיום נאות; וחשוב להבין במי פוגע הקיצוץ בקצבות הבטחת הכנסה ומה יעלה בגורלן של משפחות חד-הוריות ובגורל ילדיהן בעקבות שינוי המדיניות הקיימת. עם זאת, כפי שאטען בהמשך, גישה זו היא חלקית ומוגבלת, במיוחד בשל העובדה שהיא מספקת צילום מצב רגעי ושרירותי למדי, ואינה מאפשרת להבין לעומק את תנאי החיים של העניים, ובמיוחד את ההבדל בין עניים "זמניים" (כפי שהם מכונים בספרות) לבין עניים "כרוניים". מעבר לידיעה שרבע מכלל המשפחות החד-הוריות מתקיימות מהכנסה שהיא מתחת לקו העוני, חשוב להבין אילו משפחות חד-הוריות ישפרו את מעמדן הכלכלי (באמצעות עזרתה של מערכת הרווחה או לאחר שימצאו עבודה) ואילו מהן יידרדרו אל אותו מעמד עניים שיחסום את רוב האפשרויות בפניהן ובפני ילדיהן.

כלומר, מחקרי העוני המאבחנים את העניים על-פי רמת הכנסתם היחסית (או אפילו אלה המשתמשים במדד מתקדם או מוכלל יותר) הם רק צד אחד של המטבע – צד שתרמו לו רבות מחקרים כלכליים וסוציולוגיים גם יחד. אך תרומתה הייחודית של הסוציולוגיה לחקר העוני נובעת, על-פי תפיסתי, לא מהתמקדות בשאלות כגון "איזה אחוז מהאוכלוסייה חי מתחת לקו העוני" ו"מה אפשר לעשות כדי לחלצו משם", אלא מן הניסיון להבין את ההקשר החברתי שהעניים חיים בו, ובמיוחד מן הניסיון לענות על השאלה אם העניים שונים באופן איכותי משאר הפרטים בחברה. כאשר אנו מדברים על עוני ועל עניים, האם אנו מתכוונים לקבוצה חברתית מוגדרת, בעלת מאפיינים ברורים, המבחינים בינה לבין קבוצות אחרות באוכלוסייה, או שמדובר באנשים שיש להם פחות כסף? אם זו אכן קבוצה חברתית מובחנת, מהם מאפייניה? האם היא מתאפיינת בדפוסי חיים ייחודיים ובסיכויי חיים ייחודיים, השונים מדפוסי חייהן ומסיכוייהן של קבוצות אחרות בחברה? שאלות אלה הן בעלות חשיבות לא למען עצם איתורה של קבוצה ייחודית, אלא בעיקר כדי להבין את העוני כמצב מתמשך וכרוני וכדי להבין את סיבותיו ותוצאותיו. יתרה מכך, סוגיות אלה מקבלות משנה חשיבות כאשר עוסקים במדיניות ציבורית שמטרתה צמצום העוני או תמיכה בעניים.

מרבית הנמצאים מתחת לקו העוני ברגע נתון ייחלצו ממצב זה בלי כל עזרה של מערכת הרווחה או בעזרה זמנית וחד-פעמית (Duncan, 1984). אובדן מקום עבודה, מחלה או גירושים עלולים לדרדר משפחה אל מתחת לקו העוני, אך מציאת עבודה חדשה או שיפור מצב הבריאות יכולים להוציאה ממצב זה. אם זו הייתה תמונתו של העוני, היה אפשר לומר שעניים הם אנשים חסרי אמצעים, הנמצאים בתחתית סולם ההכנסות בעיקר בגלל אובדן מקורות פרנסה ואינם שונים מכלל האוכלוסייה, ולכן, הגורמים שאמורים לשפר את ההכנסות בחברה ישפרו גם את מצבם הכלכלי ויחלצו אותם מעוני. אך לא כל העניים הם כאלה המתנסים בעוני באופן חד-פעמי. ישנם כאלה החיים בעוני לאורך זמן. עוני כרוני שונה במהותו מעוני זמני. הוא מתמשך, סיבותיו הן אחרות והשלכותיו הן ארוכות טווח, כפי שמסכימים חוקרי העוני מכל הדיסציפלינות. ההשלכות העיקריות הן על הילדים, הגדלים במצוקה כלכלית ולפיכך אינם נהנים מנגישות למשאבי החברה, כגון חינוך נאות (Brooks-Gunn et al., 1997). יתרה מכך, מחקרים רבים מראים שישנה העברה בינדורית של עוני, כלומר, העוני מנציח את עצמו, כך שרבים מן הילדים החיים בתנאי מצוקה יגדלו להיות בוגרים עניים. ההעברה הבינדורית של העוני אינה "מילת קסם". היא מתארת תהליך חיים מתמשך: מי שחי בתנאי מצוקה מתחיל מעמדת זינוק נחותה, והחסר המצטבר במהלך החיים (מערכת חינוך לא-טובה, נשירה מן הלימודים, חוסר יכולת למצוא עבודה טובה) יגביר את הסיכוי להמשיך ולהיות עני (Stier & Tienda, 2001). כך מתגבשת קבוצה שנחיתותה אינה באה לידי ביטוי רק בהיבט הכלכלי, אלא גם בתחומי חיים אחרים, כאשר במקרים קיצוניים, קבוצה זו, החסרה הזדמנויות ותקוות לעתיד, מתנתקת כליל מן העשייה החברתית (Wilson, 1987).

לטענתי, מחקר המתמקד בעוני כהיבט של אי-שוויון אינו יכול לענות על השאלה אם העניים שונים איכותית משאר החברה, וזאת מכמה סיבות: ראשית, הגדרת קו העוני היא שרירותית ברוב המקרים. כאשר עוני נמדד באופן יחסי, נקבע קו דמיוני בונב השמאלי של התפלגות ההכנסות, כל מי שנמצא מתחתיו נחשב כעני ומי שמעליו מוגדר כמי שאינו עני. קו העוני תלוי בדרך כלל בהתפלגות ההכנסות בחברה כולה, כלומר במצב האי-שוויון,

הוא משתנה ממדידה למדידה (בערכים מוחלטים) ובמידה רבה אפשר להחליף את המושג עוני במושג "עשירון תחתון" (במקרה הישראלי – שני עשירונים תחתונים). כך הוא מבחין בין קבוצות הנמצאות על רצף אחד (רצף הכנסות במקרה זה) ולא בין שתי קבוצות מובחנות איכותית. אחת הטענות נגד "קו העוני" והשרירותיות שבו היא שאינו יכול להבחין בין מי שנמצא במרחק של שני שקלים מתחת לקו לבין מי שנמצא במרחק של שני שקלים מעליו (הראשון מוגדר כעני בעוד השני אינו מוגדר כך). האם אנשים אלה שונים במאפייניהם? האם הם שייכים לקבוצות חברתיות שונות? האם יש להם סיכויי חיים שונים? יש לשער שלא. באותו האופן, מי שמוגדר עני כיום ייתכן שיוגדר כלא-עני מחר, גם אם מצבו הכלכלי או החברתי לא השתנה, משום שנוספו לחברה עוד אנשים דלי אמצעים, שמצבם דומה לשלו או גרוע ממנו. התפיסה הבסיסית המנחה את הגישה הזאת טוענת שאפשר להיחלץ מעוני על-ידי שיפור התנאים הכלכליים, ועושי המדיניות אכן מדגישים השכם והערב את תרומתה של מערכת הרווחה להיחלצות מן העוני (המוסד לביטוח לאומי, 1998). גישה זו מבליטה בעיקר את ההיבט הכלכלי: כאשר עולה קצבת הבטחת ההכנסה למשפחות חד-הוריות, קטן מספר העניים, משתפר המצב של המשפחות החד-הוריות ושל העובדים בשכר נמוך; וכאשר הקצבות מקוצצות, מצבם מחמיר. אך האם העוני מתחיל ונגמר בהיבט הכלכלי הפשוט? אם כן, הרי אפשר להוסיף סכום פעוט לקיצבות השונות, כדי שהכנסתו של מקבל הקצבה תעבור את קו העוני, ולו בשקל אחד. אך האם תוספת של עשרים שקלים או אפילו של מאתיים שקלים תשנה את סיכויי החיים של ילד החי במשפחה חד-הורית ענייה, או את איכות החיים של הקשיש או הנכה?

הסוציולוגים אינם מסכימים תמיד עם התפיסה הכלכלית הצרה הזאת. למעשה, הסוציולוגיה מתעניינת פחות במדידה עצמה (אם קו העוני נקבע באופן יחסי או באופן מוחלט; אם הוא נקבע כ-50% מההכנסה החציונית או כ-40% ממנה), אלא בהבחנה שאנו עושים בין עניים ללא-עניים ובשאלה אם זוהי הבחנה תקפה, שאכן מעמידה זו מול זו שתי קבוצות חברתיות שונות ומובחנות (Ganz, 1972). מכאן נובעת גם הדרישה להתייחסות אחרת למחקר ולמדידה, ולכן מייחסים חשיבות רבה למחקר המנסה לאבחן את ההקשר שהעניים חיים בו, כלומר, מחקר המתמקד בשכונות עוני ובאזורי מצוקה (לדוגמה: Anderson, 1990; Hannertz, 1986; Stier & Tienda, 2001; Wilson, 1987) ואשר מתייחס לעוני כאל תופעה כרונית רב-ממדית, בעלת היבטים חברתיים, תרבותיים וכלכליים. ברצוני לדון בשתי גישות סוציולוגיות, שאני רואה בהן דוגמה אופיינית לתפיסה ומוצאת ביניהן קשר משמעותי. הגישה הראשונה היא זו העוסקת ב"תרבות העוני". זוהי גישה ותיקה, שזכתה לביקורות רבות, ולמעשה אינה נמצאת עוד בשימוש כיום. הגישה השנייה היא זו העוסקת ב-"underclass". זוהי גישה חדשה ומקובלת יותר, ועליה ארחיב את הדיבור. שתי הגישות בוחנות את העוני בתוך הקשר חברתי רחב יותר ומדגישות את ייחודיותם של העניים לעומת שאר החברה.

הגישה העוסקת ב"תרבות העוני" פותחה בשנות השישים על-ידי אוסקר לואיס ואחרים (Patterson, Lewis, 1966, 1969; Rainwater, 1968), אך שורשיה מוקדמים יותר (Patterson, 2000). טענתה המרכזית של גישה זו היא שהעניים שונים מכלל האוכלוסייה בכך שפיתחו לעצמם סגנון חיים חלופי, הכולל נורמות, ערכים והתנהגויות השונות מן המקובל כ"נורמטיבי" בחברה. הם פיתחו תת-תרבות ייחודית לתנאי החיים שלהם, המושפעת מהמחסור הכלכלי ומאסטרטגיות הקיום שלהם (Lewis, 1966; Massey & Denton, 1993).

לואיס מתאר במחקריו תרבות של בטלה מעבודה, תלות במערכת הרווחה, ארגון שונה ולא-נורמטיבי של המערכת המשפחתית, הכולל רמה נמוכה של נישואים, לידות מחוץ לנישואים והשתתפות בפעילות לא-חוקית. העוני מועבר מדור לדור ולכן העניים נמצאים במלכודת, במעגל קסמים של עוני ותלות. לואיס טען, לדוגמה:

By the time slum children are age six or seven, they have usually absorbed the basic values and attitudes of their subculture and are not psychologically geared to take full advantage of the changing conditions or increased opportunities that may occur in their lifetime. (Lewis, 1969, p. 188)

מחקרים אתנוגרפיים שערכו סוציולוגים ואנתרופולוגים שונים (לדוגמה: Anderson, 1987; Hannertz, 1986; Stack, 1974; MacLeod, 1990) תיעדו את אסטרטגיות הקיום של משפחות עניות, את מערכת הערכים שלהן, את מידת הדמיון והשוני בין המערכת הזאת לבין מערכת הערכים ה"נורמטיביים", וכן את מעורבותם של בני משפחות כאלה בפעילות לא-חוקית. חלק מן החוקרים, כגון הנריץ (Hannertz), חולקים על הטענה שקבוצת העניים היא בעלת נורמות ייחודיות או אנטי-ממסדיות. חוקרים אלה טוענים כי מערכת הערכים של העניים זהה בדרך למערכת הערכים של החברה כולה, אלא שניסיונות חייהם - העוני והמחסור התמידיים - מניעים אותם "למתוח את הנורמות" (Rodman, 1971) ולאמץ אופני התנהגות המאפשרים להם להתמודד עם תנאי החיים הקשים. הגישה של "תרבות העוני" זכתה בביקורות רבות, ובמיוחד עלתה נגדה הטענה (שאינה משקפת בהכרח את עמדתו של לואיס) שהיא מניחה מראש כי "העניים אשמים במצבם". בעקבות הביקורות ננטשה גישה זו לחלוטין כמעט.

בסוף שנות השמונים יצא לאור ספרו של וילסון, *The truly disadvantaged* (Wilson, 1987), שתרם אולי יותר מכל ספר אחר לשיח הציבורי על העוני. בספרו טבע וילסון את המונח *underclass* (מעמד העוני) לתיאור הקבוצה הענייה החיה בגטאות, בשכונות העוני העירוניות של ארצות-הברית. וילסון אינו מתעלם מהיבטים תרבותיים והתנהגותיים הקשורים בעוני, להפך, הוא אף מדגיש את קיומם, אך גישתו שונה בתכלית מזו של לואיס, כפי שאראה בהמשך. וילסון טוען כי יש חשיבות רבה לא רק למצבה הכלכלי של המשפחה אלא גם ובעיקר לסביבה החברתית שהיא ממוקמת בה. בסביבה של עוני, מחסור ועזובה חברתית, מתפתחת תרבות חלופית שהיא עוינת ביסודה את כל מה שמיוצג על-ידי החברה הרחבה (עבודה, חינוך או משפחה), כלומר, את כל התחומים שאינם נגישים לעניים, ומשפחת עמדות והתנהגויות הסותרות את הנורמה המרכזית בחברה. התנהגויות וערכים אלה (הכוללים אבטלה, ילודה מחוץ לנישואים בגיל-העשרה, נשירה מבית-הספר, פעילות עבריינית והימנעות מנישואים) תוארו על ידי מאסי ודנטון (Massey & Denton, 1993) במילים הבאות:

...an oppositional culture that devalues work, schooling, and marriage and that stresses attitudes and behaviors that are **antithetical and often hostile** to success in the larger economy. (Massey & Denton, 1993, p. 8)

כלומר, אורח החיים בשכונות העוני מוצג כתרבות ייחודית, שבסיסה הוא אנטי-תזה לתרבות הלבנה הממסדית, אם כי מעמד העוני אינו נתפס כתופעה ייחודית אמריקאית

המתרכזות דווקא בגטאות השחורים, אלא אפשר לראותו בכל מקום עירוני שקיים בו ריכוז של מצוקה כלכלית, המלווה במיעוט הזדמנויות כלכליות וחברתיות (ראו לדוגמה: Buckingham, 1999; Nolan & Whelan, 2000). הטענה המרכזית בגישתו של וילסון היא שלעניים יש סיכויי חיים ודפוסי חיים שונים משל אחרים, אם כי השוני אינו תרבותי או ערכי בהכרח. השוני נובע בעיקר מגורמים מבניים, פוליטיים והיסטוריים, ששילובם הביא למצב קשה של קבוצות אוכלוסייה מסוימות או של אזורים ייחודיים (Massey & Denton, 1993; Stier & Tienda, 2001; Wilson, 1996). למעשה, בכך שונה גישה זו מהגישה של תרבות העוני. אומנם שתיהן מספקות תיאור דומה לדפוסי החיים של העניים ולהתנהגותיהם, אך בעוד לואיס מדגיש את התרבות הייחודית המתפתחת בשכונות עוני בכל מקום בעולם כדרך משותפת לפתרון בעיות משותפות, וילסון, מאסי ודנטון מדגישים את הגורמים המבניים והמוסדיים היוצרים מצבי מצוקה או מאפשרים את התפתחות מעמד העוני. וילסון (Wilson, 1987, 1996) שם דגש מיוחד בשתי תופעות: באובדן מקומות עבודה ובתהליכי שינוי עירוניים. השינוי המבני שחל במשק האמריקאי, בדומה לתהליכי השינוי הכלכלי העוברים על החברות המערביות בכלל, שינה את המבנה התעסוקתי. הכלכלה המערבית, שהתאפיינה בתעשייה עתירת עבודה, מתבססת כיום יותר ויותר על תעשייה עתירת הון וטכנולוגיה (Kasarda, 1989). כתוצאה מכך הצטמצם היצע התעסוקות של הצווארון הכחול והתרחב ההיצע של תעסוקות בתחום המקצועות החופשיים, השירותים והצווארון הלבן. השינויים בהיצע התעסוקות ובכישורים הנדרשים כדי להשתלב בשוק העבודה לוו בשינויים גם בפיזור הגאוגרפי של מקומות העבודה. התעשיות הכבדות, שסיפקו את מירב התעסוקה לעובדי כפיים מקצועיים ובלתי מקצועיים, התרכזו במרכזי הערים הגדולות בארצות הברית ובמדינות אירופיות שונות. ריכוז זה השפיע על פיזור האוכלוסייה: קבוצות של עובדים לא-מיומנים, עובדי כפיים, קבוצות מהגרים ומיעוטים אתניים שונים, התרכזו סביב מקומות העבודה הללו (Wilson, 1987). בשנות השמונים חל שינוי בפיזור התעשיות בארצות הברית. מפעלים רבים נסגרו כתוצאה ממשברים כלכליים, וחברות ענקיות, שסיפקו מקורות תעסוקה למיליוני פועלים, נדרו אל מחוץ לערים הגדולות – לפרברים, לאזורים גאוגרפיים אחרים ואף מחוץ למדינה. התושבים במרכזי הערים הגדולות נותרו בלי מקורות תעסוקה מתאימים. העובדים המשכילים, בעלי המשאבים, נקלטו בתעשיות עתירות הידע, ואילו בני השכבות החלשות נותרו מאחור ונותקו משוק העבודה שהלך והתרחק, הן מבחינה גאוגרפית והן מבחינת הביקוש לכישוריהם. התהליך השני שתרם רבות ליצירת מוקדי העוני המרוכזים הוא ההגירה הבריגית (סלקטיבית) אל מחוץ לשכונות העוני: אלה שהצליחו להיחלץ ממצב העוני ולהצטרף למעמד הבינוני יצאו מתוך שכונות העוני אל הפרברים המבוססים יותר, והותירו מאחוריהם שכונות דלות בהון פיזי, הון אנושי והון חברתי. דנטון ומאסי (Massey & Denton, 1993) מוסיפים לכך את הפרקטיקות המפלות של שוק הדיור האמריקאי, שיוצרות הפרדה חדה בין שכונות מגורים שונות וכן בין דיירים שונים באותה שכונה. כל אלה מעצבים את חייהם ואת גורלם של העניים ומצמיחים עוני עירוני מרוכז, המתאפיין לא רק במחסור כלכלי, אלא גם בכידוד חברתי. זהו "מעמד העוני העירוני" (Urban Underclass) השונה במהותו מן העוני בקרב קבוצות אחרות (כגון חקלאים).

יש להדגיש כי גישה זו מושתתת על הטענה שלא כל עני או בן למשפחה מעוטת הכנסות שייך ל"מעמד העוני". לא כל העניים נמצאים בהקשר המצמיח דפוסי חיים חלופיים.

הריכוזיות הגאוגרפית (ולטענתם של מאסי ודנטון - הבידול במגורים) היא המשמעותית יותר מכל, והמאפיינים השולטניים (הדומיננטיים) הם ריכוזיות העוני והבידוד החברתי של העניים. מחקרים רבים ניסו לעמוד על השלכותיהם ארוכות הטווח של החיים בעוני. סיכויי החיים של ילדים שגדלו בבתים בעלי הכנסה נמוכה, המוגדרים כעניים על-פי כל אמות המידה הכלכליות, שונים מסיכויי החיים של ילדים אשר גדלו בגטאות ובריכוזי עוני, משום שהסביבה החברתית שלהם שונה בתכלית השינוי. כלומר, יש (לפחות) שני "סוגים" של עניים, הנבדלים במידה שבה הם קשורים או מנותקים מהחברה הרחבה. כאמור, וילסון (Wilson, 1987) מדגיש את המושג "בידוד חברתי" (social isolation), הגורם להינתקות של תושבי האזורים מוכי העוני ממשאבים חברתיים וכלכליים ומרשתות חברתיות של המעמד הבינוני, ואינו מספק "דגם תפקידי" מקובל לבני הנוער. בהקשר זה צמחה התמקדות מחקרית ותאורטית בהשפעתה של שכונת המגורים על סיכויי החיים של פרטים ועל התנהגויותיהם ועמדותיהם (ראו לדוגמה; Brooks-Gunn et al., 1987; Massey, 1996; Morenoff, 2003; Sampson, Morenoff & Gannon-Rowley, 2002). גישה זו מתמקדת בזיהוי אותם מאפייני שכונות שמאפשרים הבחנה בין "שכונות עוני" (שבהן יתפתח מעמד העוני) לבין שכונות של מעמד נמוך, שתושביהן עלולים לחוות קשיים כלכליים, אך הם נמצאים עדיין "בתוך החברה", במרוץ אחר שיפור תנאי חייהם על-פי כללי המשחק "המקובלים".

וילסון (Wilson, 1987) מדגיש שמצבו של פרט המשתייך למעמד הנמוך אך עדיין עובד או רוצה לעבוד שונה ממצבו של פרט אשר חי בבידוד חברתי ומנותק מעולם העבודה והעשייה הציבורית, אף-על-פי ששניהם משתייכים לקבוצות דלות אמצעים. ההבדל נעוץ לא רק בתנאי החיים, אלא גם ברשתות החברתיות של הקבוצות: קבוצה מבודדת חברתית אינה יכולה לפרוץ מהבידוד שלה בתוך הרשתות החברתיות המוגבלות וההומוגניות; בשכונה של מעמד נמוך, לעומת זאת, קיימים קשרים עם עולם העבודה, היא מאוכלסת בתושבים שעובדים או לומדים, וקיים בה גיוון בקשרים החברתיים. כלומר, ישנה הטרוגניות רבה גם בקרב הקבוצה המוגדרת רשמית כענייה. בשכונות העוני אין תשתית חברתית הולמת ואין מוסדות חברתיים נאותים (אין שירותים חברתיים נאותים, תנאי הדיור נחותים, בתי-הספר ירודים ואין מקומות עבודה), שיהיו סוכני חברות לצעירים ויפקחו על התנהגותם. באופן כללי נטען כי העוני נעשה כיום עירוני יותר ומרוכז גאוגרפית יותר (וכך זה בכל העולם, לא רק בארצות-הברית) (Massey, 1996). הריכוז הגאוגרפי מחדד עוד יותר את הפער בין העניים לעשירים (שגם הם מרוכזים גאוגרפית). לדברי מאסי (Massey), בידול קיצוני במגורים, כפי שהוא קיים כיום במקומות רבים ועתיד עוד להתחזק, רק מגביר את בידודם של העניים, מנתק אותם עוד יותר מרשתות חברתיות שהיו יכולות לשלב אותם בחברה הרחבה, ומעצים את הגורמים הקשורים בעוני - פשע, ערכים חלופיים, תחלואה וכדומה. לפיכך אפשר לצפות להרעה נוספת בתנאי החיים של הפרטים הלכודים באזורי העוני ולצמיחת סטראוטיפים ודעות קדומות, שיקשו עוד יותר על מעורבות פוליטית וחברתית. לפיכך קורא מאסי (Massey, 1996) להרחיב את מוקדיו ונשואיו של המחקר הסוציולוגי בנושאי העוני, ולכלול בהם לא רק את מי שמוגדרים כעניים, אלא גם את העשירים (או את שכונות היוקרה), על מנת להבין את מנגנוני השעתוק וההנצחה של העוני ושל אי-השוויון.

הגישה המתמקדת בהיבט השכונתי המקומי, שקנתה לה מקום של כבוד בסוציולוגיה

האמריקאית והאירופית, אינה נטולת בעיות. אין זה ברור באיזו מידה תפיסה זו, הרואה את תושבי שכונות העוני האמריקאים כמבודדים חברתית וכמנותקים מהחברה, היא תפיסה המייצגת עוני בכל מקום (אף שגם הגישה המתמקדת ב"תרבות העוני" וגם גישה זו טוענות לאוניברסליות). אני רואה חשיבות רבה בחקר "האקולוגיה של העוני" (כהגדרתו של מאסי) ובניסיון לאתר את מעמד העוני גם בחברות שונות, ובכללן גם בחברה הישראלית. לדעתי, יש לבחון אם קיימת קבוצה כזאת, העונה לתיאור מעמד העוני (ה"underclass"), ואם כן – מהם תנאי חייה, מה מייחד אותה מהחברה הרחבה, ומהן השלכותיה של ההשתייכות לקבוצה כזאת על סיכויי החיים של הדור הבא. כדי לעצב את המדיניות הנכונה, חשוב גם לבחון באיזו מידה אפשר לאתר את מעמד העוני על-פי ההגדרה הכלכלית ועל-פי המדידה השרירותית והפשוטה של העוני. במילים אחרות, האם כל מי שמוגדר כעני באופן רשמי אכן שייך למעמד העוני – לקבוצה הענייה על-פי אמות מידה סוציולוגיות? והאם כל מי ששייך למעמד העוני יוגדר כעני על-ידי המדד הכלכלי?

דווקא הדוגמה הישראלית עשויה להיות מעניינת מבחינה זו: רוב מחקר העוני בישראל מבוסס על הגישה הכלכלית ועל השימוש בקו העוני (אם כי נושא העוני נחקר גם מזוויות אחרות. לדוגמה: זלצברגר, 1995; קרומר-נבו, 2000; Carmon, 1985). מתוך דוח העוני האחרון (המוסד לביטוח לאומי, 2003) אפשר ללמוד שכהמישית מאוכלוסיית ישראל מוגדרת כענייה. בישראל בולטות בעיקר שתי אוכלוסיות מרכזיות כעניות: הערבים מן הצד האחד, והחרדים מן הצד האחר. שתיהן אוכלוסיות מרובות ילדים ובשתיהן יש שיעור תעסוקה נמוך יחסית של ראשי משק הבית: בחברה החרדית הגברים אינם משתתפים כמעט בכוח העבודה (דהן, 1998), ובחברה הערבית נשים אינן לוקחות חלק כמעט במאמץ הכלכלי, וגם רמת ההשתתפות של חלק מן הגברים נמוכה למדי, בעיקר בקרב המבוגרים (Sa'adi & Lewin-Epstein, 2001; Semyonov, Lewin-Epstein & Brahm, 1999). בשתי האוכלוסיות רמות ההכנסה נמוכות ביותר, ושתיהן מרוכזות גאוגרפית (תנאי מוקדם לצמיחת מעמד העוני) בשכונות או ביישובים מובחנים. יישובים אלה מתאפיינים בדרך כלל בריכוז גבוה מאוד של עוני (המוסד לביטוח הלאומי, 2003; Lewin, Stier & Caspi-Dror, 2003). מאפיינים אלה עשויים להוליד למסקנה שקבוצות אלה מבודדות חברתית, מנותקות מהורם המרכזי של החברה ומתאפיינות במיעוט משאבים – כל התנאים שהוזכרו בספרות כהכרחיים ליצירת עוני מרוכז. אך האם אפשר לראות בחרדים או בערבים מעמד עוני? האם מתפתחת בקרבם תרבות שונה? האם אוכלוסיות אלה מפתחות דפוסים של עוני עירוני, או אולי עוני מסוג אחר?

תרבות החיים של החרדים, לדוגמה, שונה משל כלל האוכלוסייה, וגם דפוסי ההתנהגות שלהם שונים בכל הקשור למשפחה, לעבודה, לבילוי ואפילו ללבוש. אך האם מדובר ב"תרבות עוני" או בדפוסי התנהגות שנובעים מעוני? להפך, התרבות המאפיינת את החרדים אינה נובעת מן העוני והיא אף עשויה להיתפס כגורם העוני העיקרי, יחד עם תנאים היסטוריים ופוליטיים ייחודיים, שבגללם החרדים אינם משתתפים בכוח העבודה, לדוגמה. האם החברה החרדית מתאפיינת בפשע, בהימנעות מנישואים, באיסודר חברתי, או בשיעור גבוה של נשירה מלימודים? ההפך הוא הנכון. אפילו מאפיינים טיפוסיים כמו רמת בריאות נמוכה ורמת תמותת תינוקות גבוהה אינם נכונים לגבי החרדים. בחינת מדדי הבריאות בישראל מראה כי תוחלת החיים הארוכה ביותר היא של גברים ונשים מבני ברק, שהיא מעוז החרדים (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2003). אם כך, על איזה עוני מדובר כאן?

גם לגבי ערביי ישראל התמונה אינה ברורה מאליה: האם הערבים המרוכזים בשכונות העוני של יפו או רמלה דומים לחרדים החיים בבני ברק או בירושלים? האם כל הערבים שמוגדרים כעניים שייכים לאותה קטגוריה חברתית? כאן, יאמר וילסון, חשוב להבחין בין מי שגר בריכוזי העוני בערים לבין מי שגר בקרב קהילות דלות הכנסה שאינן עניות במשאבים חברתיים, כמו בכפרים הערביים, לדוגמה. אני מניחה שווילסון לא היה מגדיר כמעמד עוני את כל 35% הערבים החיים מתחת לקו העוני, אך אין להתעלם מכך שקבוצה לא־שולית מכלל העניים אכן תענה על מאפייני העוני העירוני המנותק. מחקר מעמיק בנושא, שחסר כיום בישראל, היה יכול לשפוך אור על מידת קיומו של מעמד עוני ישראלי, על תנאי חייהם של השייכים לקבוצה זו ועל יכולתה של מדיניות הרווחה לשפר את ההזדמנויות הניתנות להם.

לסיכום, סדר היום הציבורי בכל הקשור לעוני נקבע במידה רבה על־ידי הכלכלנים. הם שמגדירים מי הם העניים והם שמחליטים מהו המדד המזהה אותם. מכאן נובעת גם המדיניות כלפי העניים, שמתמקדת בעיקר בהיבט הכלכלי, בלי לבחון לעומק את הסיבות לעוני. לפיכך, תרומתה של הסוציולוגיה צריכה להיות בכמה מישורים:

1. איתור אוכלוסיות המצוקה שחיות בעוני מתמשך ועלולות לפתח (או פיתחו כבר) דפוסים של מעמד עוני (בעיקר נתק מהחיים הציבוריים, משוק העבודה וממערכת ההשכלה).

2. זיהוי הגורמים המובילים לחיי מצוקה, בכדי לטפל בסיבה ולא רק לחפש תרופה מיידית לתוצאה. לפיכך, המחקר הסוציולוגי צריך להתמקד בשני היבטים – ההיבט האינדיווידואלי וההיבט המבני. אם כיום אנו מדגישים את היעדר הקשר לשוק העבודה כגורם העיקרי לעוני, אנו חייבים לשאול, מדוע אנשים אינם עובדים? מהי התשתית הארגונית, החברתית והכלכלית המאפיינת את המקומות מוכי העוני, והאם יש להם יש קשר לאבטלה הקיימת בהם? האם גם בארץ התרחש תהליך דומה לזה המתואר בספרות האמריקאית, תהליך של היסגרות מקומות העבודה והתרחקותם ממרכזי הערים? או שמא התהליכים הכלכליים־מבניים בישראל הם שונים? באיזו מידה התשתית ההשכלתית והשירותים החברתיים מנציחים את העוני והעזובה באזורי מגורים מסוימים יותר מאשר באחרים? באיזו מידה העוני הוא תוצר של בחירה (כפי שמרבים להתייחס לעוני של חרדים), והאם עלינו להתייחס לכך כאל בעיה חברתית? במילים אחרות, יש לבחון כיצד העוני שזור בתוך ההקשר החברתי והמבני, להבין את התהליך הפוליטי וההיסטורי שקשור לעוני, ולבסס את ההמלצות למדיניות על־פי הסיבות ולא על־פי התוצאות.

3. יש לבחון מהן השלכותיו של עוני (ושל עוני מתמשך במיוחד) על אוכלוסיית העניים, על ילדיה, ואולי גם מעבר לכך – על החברה כולה. האם אנו מזהים אוכלוסיות מצוקה שבהן העוני מועבר מדור לדור? האם העוני קשור לפשיעה, לתוחלת חיים, למדדי בריאות וחולי, לסיכוי לרכישת השכלה נאותה וליציבות המשפחה? מה קורה לילדים החיים בעוני, הן במסגרת המשפחתית והן במסגרת הסביבתית? האם הם יגדלו להיות עניים כהוריהם, והאם יש דרך להיחלץ ממעגל העוני? בהקשר זה יש לבחון את השפעת החיים בעוני על אירועים מרכזיים המעצבים את סיכויי החיים, כגון נשירה מלימודים, כניסה לחיי משפחה, מציאת עבודה והתנסות באבטלה.

רוב החוקרים במדעי החברה מסכימים שעוני מהווה בעיה חברתית, אך מחקרי העוני בישראל נמצאים כיום תחת השפעתם המכרעת של הכלכלנים, ותרומתם הייחודית של הסוציולוגים בהבנת ההקשר החברתי של העוני עדיין לא באה לידי ביטוי. ההטרופיות הרבה הקיימת בקרב העניים מצביעה על חשיבותה של ההבחנה בין עוני כהתנסות קצרת טווח (שתיפטר בעקבות נישואים, עזרה משפחתית, מציאת עבודה יציבה או מתן קצבות) לבין עוני כרוני, הכרוך בעזובה חברתית לא פחות מאשר במצוקה כלכלית. זהו מצב שבו קצבות הרווחה עשויות לעזור בשמירה על צלם אנוש, אך אינן יכולות לפתור את השלכות החברתיות מרחיקות הלכת. השלכות אלה חייבות להיות מוקד העניין הסוציולוגי. מובן שיש לכך גם השלכות על אופי המחקר הסוציולוגי (לעומת המחקר הכלכלי), שצריך להתמקד יותר באזורי המצוקה, שבהם אפשר לאתר את האוכלוסיות העניות ולעמוד על הסיבות לעוני ועל השלכותיהם ארוכות הטווח של החיים בעוני.

מקורות

- דהן, מומי (1998). האוכלוסיה החרדית והרשות המקומית חלק א: התחלקות ההכנסות בירושלים. מחקרי מכון ירושלים לחקר ישראל, 79.
- המוסד לביטוח לאומי, 1998. הסקירה השנתית. ירושלים.
- המוסד לביטוח לאומי, 2003. הסקירה השנתית. ירושלים.
- זלצברגר, לוטה (1995). קיפוח משפחתי-חברתי לאורך זמן: השפעתן של תשומות ציבוריות מוגברות והודמנויות חברתיות על נייעותן של משפחות מקופחות-חברה בירושלים בשנים 1965–1975. ירושלים: אקדמון.
- פלוג, קרנית וקסיר-קלינר, ניצה (2001). על עוני, עבודה, ומה שביניהם. רבעון לכלכלה, 516–542.
- קרומר-נבו, מיכל (2000). מחקר באזורי הכאב: סיפורי חיים של נשים במצוקה כלכלית וחברתית עמוקה ומתמשכת בישראל. עבודת דוקטורט, האוניברסיטה העברית ירושלים.
- Anderson, Elijah (1990). *Streetwise: Race, class and change in an urban community*. Chicago: University of Chicago Press.
- Bourguignon, Francois & Chakravarty, Satya R. (2003). The measurement of multidimensional poverty. *Journal of Economic Inequality*, 1(1), 25–49.
- Brooks-Gunn, Jeanne, Duncan, Greg J. & Alber, J. Lawrence. (Eds.) (1997). *Neighborhood poverty*. New York: Russell sage.
- Buckingham, Alan (1999). Is there an underclass in Britain? *The British Journal of Sociology*, 50(1), 49–75.
- Carmon, Naomi (1985). Poverty and culture: Empirical evidence and implications for public policy. *Sociological Perspectives*, 28(4), 403–417
- Danziger, Sheldon H. & Gottschalk, Peter (1995). *America Unequal*. New York: Russell Sage Foundation.
- Danziger, Sheldon H. & Weinberg, Daniel H. (1994). The historical trends in family income, inequality and poverty. In: Sheldon H. Danziger, Gary D. Sandefur & Daniel H.

- Weinberg (Eds.), *Confronting poverty: Prescriptions for change* (pp. 18–50). New York: Russell Sage Foundation; Cambridge: Harvard University Press.
- Duncan, Greg J. (1984). *Years of poverty, years of plenty: The changing economic fortunes of American workers and families*. Michigan: Survey Research Center.
- Ellwood, David T. (1988). *Poor support: Poverty in the American family*. Basic Books.
- Ganz, Herbert J. (1972). The positive functions of poverty. *American Journal of Sociology*, 78(2), 275–289.
- Hannertz, Ulf (1986). *Soulside: Inquiries into ghetto culture and community*. New York: Columbia University Press.
- Jencks, Christopher & Mayer, Susan E. (1990). The social consequences of growing up in a poor neighborhood. In: L.E. Lynn & M. Mcgeary (Eds.), *Inner-city poverty in the United States*. Washington, DC: National Academy of Sciences.
- Kasarda, John D. (1989). Urban change and minorities opportunities. In: Paul Peterson (Ed.), *The new urban reality* (pp. 33–67). Washington, D.C.: Brookings Institution
- Kenworthy, Lane (1999). Do social policies reduce poverty? A cross-national comparison. *Social Forces*, 77(3), 1119–1139.
- Lewin, Alisa C. & Stier, Haya (2002). Who benefits the most? The unequal allocation of transfers in the Israeli welfare state. *Social Science Quarterly*, 83(2), 488–503
- Lewin, Alisa, Stier, Haya & Caspi-Dror, Daphna (2003). *The place of opportunity: Community and individual determinants of poverty among Jews and Arabs in Israel*. Paper presented at the PAA meetings, Minneapolis, May 2003.
- Lewis, Oscar (1959). *Five families: Mexican case studies in the culture of poverty*. New York: Basic Books.
- Lewis, Oscar (1966). *La Vida: A Puerto Rican family in the culture of poverty*. New York: Random House.
- Lewis, Oscar (1969). The culture of poverty. In: Daniel P. Moynihan (Ed.), *On understanding poverty: Perspectives from the social sciences* (pp. 187–200). New York: Basic Books.
- MacLeod, Jay (1987). *Ain't no makin' it: Leveled aspirations in a low income neighborhood*. Boulder: Westview Press.
- Massey, Douglas (1996). The age of extremes: Concentrated affluence and poverty in the twenty-first century. *Demography*, 33(4), 395–412.
- Massey, Douglas S. & Denton, Nancy A. (1993). *American apartheid: Segregation and the making of the underclass*. Cambridge MA: Harvard University Press.
- Mayer, Susan (1999). A comparison of poverty and living conditions in the United States, Canada, Sweden, and Germany. In: Katherine McFate, Roger Lawson & William J. Wilson (Eds.), *Poverty, inequality, and the future of social policy* (pp. 109–152). New York: Russell Sage Foundation.
- McFate, Katherine, Smeeding, Timothy & Rainwater, Lee (1999). Markets and states: Poverty trends and transfer system effectiveness in the 1980s. In: Katherine McFate, Roger

- Lawson & William J. Wilson (Eds.), *Poverty, inequality, and the future of social policy* (pp. 29–66). New York: Russell Sage Foundation.
- Morenoff, Jeffrey D. (2003). Neighborhood mechanisms and the spatial dynamics of birth weight. *American Journal of Sociology*, 108(5), 976–1017.
- Nolan, Brian & Whelan, Christopher T. (2000). Urban housing and the role of 'underclass' processes: The case of Ireland. *Journal of European Social Policy*, 10(1), 5–21.
- OECD 2001. Employment Outlook.
- OECD 2002. Employment Outlook.
- Patterson, James T. (2000). *America's struggle against poverty in the twentieth century*. Cambridge, Mass: Harvard University Press.
- Rainwater, Lee (1968). Neighborhood action and lower class life styles. In: J. Turner (Ed.), *Neighborhood action for community action*. The National Association of Social Workers, U.S.A.
- Robins, K. Philip & Michalopoulos, Charles (2001). Using financial incentives to encourage welfare recipients to become economic self-sufficient. *Economic Policy Review*, 101–123
- Rodman, Hyman (1971). *Lower class families: The culture of poverty in negro Trinidad*. London: Oxford University Press.
- Sa'adi, Ahmad H. & Lewin-Epstein, Noah (2001). Minority labour force participation in the post-Fordist era: The case of the Arabs in Israel. *Work Employment and Society*, 15(4), 781–802.
- Sampson, Robert J., Morenoff, Jeffrey D. & Gannon-Rowley, Thomas (2002). Assessing neighborhood effects: Social processes and new directions in research. *Annual Review of Sociology*, 28, 443–478
- Semyonov, Moshe, Lewin-Epstein, Noah & Brahm, Iris (1999). Changing labour force participation and occupational status: Arab women in the Israeli labour force. *Work, Employment and Society*, 13(1), 117–131.
- Sen, Amartya (2000). *Choice, welfare and measurement*. Oxford: Basil Blackwell.
- Stack, Carol B. (1974). *All our kin: Strategies for survival in a black community*. New York: Harper & Row Publishers.
- Stier, Haya & Lewin, Alisa (2002). Does women's employment reduce poverty? Evidence from Israel. *Work Employment and Society*, 16(2), 211–230.
- Stier, Haya & Tienda, Marta (2001). *The color of opportunity: Pathways to family, welfare and work*. Chicago: University of Chicago Press.
- Wilson, William J. (1987). *The truly disadvantaged*. Chicago, IL: University of Chicago Press.
- Wilson, William J. (1996). *When jobs disappear: The world of the new urban poor*. New York: Alfred A. Knopf.